
HERBERT MARKUZE

REPRESIVNA TOLERANCIJA

Ovaj esej¹⁾ istražuje ideju tolerancije u visoko razvijenom industrijskom društvu. On dolazi do zaključka da bi se ostvarenje tolerancije pojavljivalo, s jedne strane, kao netolerancija prema vladajućim političkim prilikama, ubjeđenjima i mišljenjima, a s druge strane kao proširenje tolerancije na političke praktike, ubjeđenja i mišljenja koja progone ili suzbijaju. Drugim riječima, ideja tolerancije se danas opet javlja onakvom kakva je bila u svom iskonu, na početku novog vijeka — kao partijski cilj, subverzivan, oslobodilački pojam i kao njemu primjerena praksa. Nasuprot tome, ono što se danas proglašava i praktikuje kao tolerancija služi, u mnogim svojim najdjelotvornijim manifestacijama, interesima ugnjetavanja.

Autor je potpuno svjestan da u savremenosti ne postoji nikakva snaga, autoritet ili vlada koji bi preveli u praksu oslobodilačku toleranciju, ali on misli da je zadatak i dužnost intelektualca da podsjeća i da čuva historijske mogućnosti koje izgleda kao da su postale utopijske — da je njegov zadatak na razbija neposrednu konkretnost ugnjetavanja kako bismo spoznali društvo u skladu s njegovom istinom i njegovom praksom. Tolerancija je samosvrha. Uklanjanje nasilja i svođenje ugnjetavanja na mjeru koja je neophodna da bi se čovjek i životinja zaštitili od zvjerstva i agresije, čine preduslove humanog društva. Takvo društvo još ne egzistira; napredak prema njemu danas je više nego ikad zapriječen nasiljem i ugnjetavanjem. Kao sredstvo zastrašivanja protiv nuklearnog rata, kao policijska akcija protiv prevrata, kao tehnička pomoć u borbi protiv imperijalizma i komunizma, kao metode pacifikacije u neokolonijalističkim masakrima, nasilje i ugnjetavanje se proglašavaju, praktiku-

¹⁾ Ovaj esej je posvećen mojim studentima na Brandeis University.

ju i brane podjednako od demokratskih i autoritarnih vlada, a ljude podvrgnute ovim vladama uče da takve praktike podnose kao neophodne za održavanje status quo. Tolerancija se proteže na političke mjere, uslove i načine ponašanja, koje ne bi trebalo tolerisati, jer ometaju šanse da se uspostavi postojanje (Dasein) bez straha i bijede, ukoliko ih i ne onemogućuju.

Ova vrsta tolerancije jača tiraniju većine kojoj su se suprotstavljali istinski liberali. Promijenilo se političko mjesto tolerancije: dok se tolerancija manje ili više prećutno i ustavno oduzima opoziciji, dotle u odnosu na etabliranu politiku postaje prisilno ponašanje. Tolerancija se prevodi iz aktivnog u pasivno stanje, iz prakse u nepraksu, u laissez faire ustavnih vlasti. Upravo narod trpi vladu, koja opet u okviru ustavne vlasti trpi opoziciju.

Sada se tolerancija prema radikalnom zlu pojavljuje kao dobra, jer služi očuvanju cjeline na putu ka izobilju ili još većem izobilju. Trpeljivost prema sistematskom zaglupljivanju djece i odraslih putem reklame i propagande, odriješene ruke neljudskom razarajućem nasilju u Vijetnamu, regrutovanje i obuka posebnih odreda, bespomoćna i dobronamjerna tolerancija prema neprikrivenoj prevari pri prodaji robe, prema rasipanju i planiranom zastarijevanju dobara ne predstavljaju iskrivljavanja i odstupanja, nego je to bit sistema koji podržava toleranciju kao sredstvo za ovjekovječenje borbe za opstanak i za suzbijanje alternativa. U ime vaspitanja, morala i psihologije ljudi se glasno zgražavaju nad porastom kriminaliteta mladih, manje glasno nad kriminalitetom sve moćnijih zrna, raketa i bombi — sazrelim zločinom čitave jedne civilizacije.

Prema jednom dijalektičkom stavu, cjelina određuje istinu — ne u smislu da je cjelina prije ili iznad svojih dijelova, nego na taj način što njena struktura i funkcija određuju svaki posebni uslov i odnos. Tako u represivnom društvu prijeti opasnost da se i sami progresivni pokreti pretvore u svoju suprotnost u onoj mjeri u kojoj prihvataju pravila igre. Da navedemo krajnje kontraverzan slučaj: upražnjavanje političkih prava (kao prava izbora, prava na pisanje pisma štampi, senatorima itd., prava na protestne demonstracije koje se unaprijed odriču protivnasilja) iskorištava se u društvu totalnog upravlja-

nja za učvršćivanje tog istog upravljanja time što ova prava potvrđuju postojanje demokratskih sloboda koje su, međutim, u stvarnosti odavno izmijenile svoj sadržaj i izgubile svoju djelotvornost. U takvom slučaju sloboda (mišljenja, zbora i govora) postaje instrument opravdanja ropstva. A ipak (i samo ovdje pokazuje dijalektički stav svoju punu snagu) postojanje i upražnjavanje ovih sloboda ostaje preduslov za obnavljanje njihove izvorne opozicione funkcije, pod pretpostavkom da se pojača napor za prekoračenjem njihovih (često samonametnutih) ograničenja. Funkcija i vrijednost tolerancije zavise uopšte od jednakosti koja vlada u društvu u kojem se praktikuje tolerancija. Sama tolerancija podliježe mnogo širim kriterijumima: njen domet i granice ne mogu se definisati u skladu sa svagdašnjim društvom. Drugim riječima: tolerancija je samo onda samosvrha kad je istinski svestrana i kada pripada onima koji su na vlasti kao i podvlašćenima, gospodarima kao i slugama, progoniocima kao i njihovim žrtvama. Takva svestrana tolerancija moguća je samo onda kada nikakav stvarni ili tobožnji neprijatelj ne zahtijeva vaspitavanje i obučavanje naroda u agresivnosti i brutalnosti. Sve dok ne vladaju ovi uvjeti, uslovi tolerancije su „opterećeni“: oni su obilježeni i određeni institucionalizovanom nejednakošću (koja je sigurno spojiva sa ustavnom jednakošću), tj. klasnom strukturom društva. U jednom takvom društvu tolerancija se *de facto* ograničava na tlo legalizovanog nasilja ili ugnjetavanja (policija, armija, nadzornici svake vrste) i ključnih položaja koje zauzimaju vladajući interesi i njihove „koneksije“. Ova ograničenja tolerancije koja djeluju u pozadini pretihode, normalno, eksplicitnim i jurističkim ograničenjima, što se uspostavljaju putem sudova, tradicije, vlada, itd. (na primer, „vanredno stanje“, ugrožena nacionalna bezbjednost, jeres). U okviru takve socijalne strukture tolerancija se daje primjenjivati i propovijedati, i to (1) kao pasivno podnošenje učvršćenih i etabliranih ponašanja i ideja, iako je njihovo dejstvo na čovjeka i prirodu očigledno štetno i (2) kao aktivna, oficijelna tolerancija, koja se odobrava i desno i lijevo, agresivnim jednako kao i pacifiističkim pokretima, partiji mržnje jednako kao i partiji čovječnosti. Ovu nepartijnu toleranciju

označavam utoliko kao „apstraktnu“ i „čistu“ što se ne izjašnjava za jednu stranu — time ona, naravno, u stvari štiti već etabliranu mašineriju diskriminacije.

Tolerancija koja je širila opseg i sadržaj slobode uvijek je bila partiljno netolerantna prema zagovornicima status quo potčinjenosti. Ono što je sporno jeste stupanj i razmjera netolerancije. U čvrsto integrisanom liberalnom društvu Engleske i Sjedinjenih Država bila je dopuštena sloboda govora i zbora čak i radikalnim protivnicima društva, sve dok nisu sa riječi prelazili na čin, sa govorenja na djelovanje.

Tim što se oslonilo na uspješna ograničenja skrivena u pozadini, izgledalo je da društvo upražnjava sveopštu toleranciju. Ali je već liberalistička teorija postavila toleranciji važan uslov: trebalo je „da važi samo za ljude zrelih namjera“. John Stuart Mill ne govori samo o djeci i maloljetnicima, on pobliže izvodi: „Sloboda kao princip ne može se primijeniti na period prije no što je čovječanstvo steklo sposobnost da se dalje razvija putem slobodne i ravnopravne diskusije“. Prije tog vremena ljudima je još dozvoljeno da budu varvari, a „despotizam je legitimna forma upravljanja u ophođenju s njima, pod pretpostavkom da mu je cilj da ih podigne na viši nivo, a sredstva već sam cilj opravdava“. Millove često citirane riječi sadrže jednu malo poznatu implikaciju od koje zavisi njihov smisao: unutrašnju povezanost slobode i istine. Postoji shvatanje po kome je istina svrha slobode, a sloboda mora biti određena i ograničena istinom. U kojem smislu može sada sloboda postojati radi istine? Sloboda je samoodređenje, autonomija — to je gotovo tautologija, ali tautologija koja proizlazi iz cijelog niza sintetičkih sudova. Ona podrazumijeva sposobnost da se može odrediti vlastiti život: da je čovjek u stanju da odluči šta će učiniti, a šta ne, kao i to šta želi a šta ne želi da otrpi. Međutim, subjekt ove autonomije nikada nije slučajni, privatni individuum, nešto što u ovom trenutku ili slučajno postoji; naprotiv, taj individuum je ljudsko biće koje je u stanju da bude slobodno s drugima. I problem mogućnosti takve harmonije između individualne slobode i drugih ne sastoji se u pronalaženju kompromisa između konkurenata ili između slobode i zakona, između opšteg i individualnog interesa, javne i privatne dobiti

u *etabliranom* društvu, nego u tome da se uspostavi društvo u kojem čovjek nije porobljen institucijama koje unaprijed onemogućuju samoodređenje. Drugim riječima, čak i najslobodnije postojeće društvo tek treba da stvori slobodu. A pravac u kojem se ona mora tražiti i institucionalne i kulturne promjene koje mogu doprinijeti ostvarenju ovog cilja — bar u razvijenoj civilizaciji — *pojmljivi* su, što znači da se mogu identifikovati i uobličiti na bazi iskustva, pomoću uma.

U uzajamnoj igri teorije i prakse razlučuju se istinska rešenja od pogrešnih, ali nikada u smislu dokazane nužnosti, nikada kao pozitivna određenja, nego samo kao izvjesnost promišljene i umne šanse, i uz prisustvo ubjedljive snage negativnog. Jer zbiljski pozitivno jeste društvo budućnosti i stoga s onu stranu definicije i određenosti, dok je postojeće pozitivno ono preko čega se mora prekoračiti. Ali iskustvo i razumijevanje postojećeg društva mogu potpuno da identifikuju šta *ne* vodi slobodnom i umnom društvu, šta sprečava i izobličava mogućnosti njegovog uspostavljanja. Sloboda je oslobađanje, specifičan historijski proces u teoriji i praksi i zato ona može biti u pravu ili ne, ima svoju istinitost i svoju laž.

Neizvjesnost šanse pri ovom razlučivanju ne otklanja historijsku objektivnost, ali zahtijeva slobodu mišljenja i izražavanja kao preduslove za nalaženje puta ka slobodi — zahtijeva *toleranciju*. Ova tolerancija, svakako, ne može biti bez razlike i ravnodušna u pogledu sadržaja riječi i karakter čina; ona ne može štiti netačne riječi i nepravedne činove, koji očigledno protivrječe mogućnostima oslobođenja i djeluju protiv njih. Takva tolerancija bez razlike opravdana je u bezazlenim debatama, u razgovoru, u akademskoj diskusiji, neophodna je u naučnom radu, u privatnoj religiji. Ali društvo ne može da postupa bez razlike tamo gdje se radi o zahtjevu za punim postojanjem, o samoj slobodi i sreći: ovdje se određene stvari ne mogu reći, određene ideje se ne mogu izraziti, određene političke mjere se ne mogu predlagati, ne može se dozvoliti određeno ponašanje, a da tolerancija ne postane instrument nastavljanja ropstva.

Opasnost od „razorne tolerancije“ (Baudelaire), od „dobronamjerne neutralnosti“ po umjetnost

već je spoznata: tržište, koje (iako često sa neočekivanim kolebanjima) jednako dobro prima umjetnost, antiumjetnost i neumjetnost, sve moguće oprečne stilove, škole i forme, liferuje „ugodnu posudu, prijateljski bezdan“ (Edgar Wind, *Art and Anarchy*, New York, Knopf, 1964, S. 101), u koji propada radikalni impuls umjetnosti, njen protest protiv etablirane stvarnosti. Isto tako je cenzura umjetnosti i literature nazadna pod svim okolnostima. Autentično umjetničko djelo ne predstavlja nikakvu podršku ugnjetavanju; jer umjetnost povrgava stvarnost zakonima koji su drugačiji od etabliranih: zakonima forme koji su proizvod jedne drugačije stvarnosti — ova je negacija etablirane stvarnosti čak i tamo gdje je umjetnost opisuje. Naravno, umjetnost se u svojoj borbi sa historijom i sama podvrgava historiji: historija ulazi u definiciju umjetnosti, kao i u razlikovanje umjetnosti od pseudoumjetnosti. Tako se događa da postane pseudoumjetnošću ono što je nekada bilo umjetnost. Ranije forme, stilovi i kvalitete, raniji načini protesta i odbijanja ne mogu se preuzeti u jednom drugom društvu ili u borbi protiv njega. Postoje slučajevi u kojima autentično umjetničko djelo sadrži nazadan politički stav — to vrijedi za *Dostojevskog*. Ali tada samo djelo opoziva stav: nazadan politički stav se apsorbira, ukida u umjetničkoj formi: u djelu kao literaturi.

Tolerancija slobodnog govora je put pripremanja i napredovanja oslobođenja, ne zato što ne postoji objektivna istina, pa oslobađanje mora nužno da bude kompromis između mnoštva mišljenja, nego zato što postoji objektivna istina, koja se može otkriti i spoznati samo tako što se saznaje i poima ono što jeste, što može biti i što bi trebalo učiniti za poboljšanje sreće ljudstva. Ovo otvoreno historijsko „Sollen“ nije neposredno sagledivo, nije očigledno, mora se razotkriti time što će se dati materijal „rasijeca“, „dijeli“, „razbija“ (dis-cutio) — čime se razdvajaju pravo od neprava, dobro od lošeg, tačno od netačnog. Subjekt čije „usavršavanje“ zavisi od progresivne historijske prakse, jeste svaki čovjek kao čovjek, a ova univerzalnost se reflektuje u diskusiji koja ne isključuje a priori nijednu grupu niti individuu. Ali čak je i sveobuhvatajući karakter liberalističke tolerancije počivao, bar u teoriji, na principu da su svi ljudi (potencijalni)

individuumi koji bi mogli da nauče da sami slušaju, vide i osjećaju, da razvijaju vlastite misli, da shvate svoje zbiljske interese, prava i sposobnosti, takođe i protiv uspostavljenog autoriteta i mišljenja. To je bila racionalna podloga slobode govora i zbora. Svestrana trpeljivost postaje sumnjiva kada više ne postoji njena racionalna podloga, kada se tolerancija propisuje manipuliranjem i školovanim individuumima koji blebeću mišljenje svojih gospodara kao svoje vlastito, i za koje je heteronomija postala autonomija.

Telos tolerancije je istina. Historijski je jasna činjenica da su autentični zagovornici tolerancije težili nečem većem i drugačijoj istini nego što je istina diskurzivne logike i akademske teorije. John Stuart Mill govori o istini koja je progonjena kroz historiju i koja *ne* trijumfuje nad progonima na osnovu svoje „vlastite snage“, koja, doista, nema nikakvu vlastitu snagu „naspram koca i konopca“. I on nabraja „istine“ koje su tim sredstvima stravično i uspješno likvidirane: istina Arnolda von Brescia, Fra Dolcina, Savonarole, Albigenza, Valdenza, Lolarda i Husita. Tolerancija je potrebna prije svega zbog jeretika — historijski put u *humanitas* izgleda kao jeres: cilj progona od strane postojećih sila. Međutim, jeres kao takva još nije znak da se radi o istini.

Kriterijum napredovanja u slobodi, po čemu Mill procjenjuje ove pokrete, jeste reformacija. Radi se o vrednovanju *ex post*, i njegova lista sadrži suprotnosti (i Savonarola bi spalio Fra Dolcina). I samo vrednovanje *ex post* nije neprikosnoveno u svojoj istinitosti: historija koriguje sud — prekasno. Korekcija ne pomaže žrtvama i ne oslobađa krivice njihove dželate. Pouka je ipak jasna: netolerancija je zakočila progres, omogućila je da se stoljećima produži pokolj i mučenje nevinih. Da li ovo ide u prilog bezizuzetnoj „čistoj“ toleranciji? Postoje li historijski uslovi u kojima takva tolerancija koči oslobađanje i povećava broj žrtava status quoa? Može li garancija političkih prava i sloboda bez razlike biti nazadna? Može li takva tolerancija služiti osujećivanju kvalitativne društvene promjene?

Razmotriću ovo pitanje samo u vezi sa političkim pokretima, stavovima, misaonim pravcima i filozofijama koji su u širem smislu „politički“.

Pored toga, pomjeriću žižu diskusije: ona se neće isključivo i prvenstveno baviti tolerancijom prema radikalnim ekstremima, manjinama, prevratnicima itd., nego više tolerancijom prema većini, prema zvaničnom i javnom mnjenju, prema etabliranim zaštitnicima slobode. Time diskusija može da ima za predmet samo demokratsko društvo u kojem narod u liku individuuma i članova političkih i drugih organizacija ima udjela u provođenju, čuvanju i mijenjanju politike. U autoritarnom režimu narod ne toleriše etabliranu politiku — on je trpi.

U sistemu ustavno garantovanih i (uopšte uzevši i bez suviše čestih i očitih izuzetaka) upražnjenih građanskih prava i sloboda opozicija i nazori koji odstupaju trpe se ukoliko ne vode primjeni nasilja i ukoliko ne pozivaju na nasilni prevrat i ne organizuju ga. Opovrgnuta je pretpostavka da je etablirano društvo slobodno i da bi se svako poboljšanje, čak i izmjena društvene strukture i vrijednosti, mogli ostvariti normalnim tokom događaja, pripremljeno, određeno i istraženo u slobodnoj i ravnopravnoj diskusiji na otvorenom forumu ideja i vrijednosti.²⁾ Pošto sam sada podsjetio na mjesta iz Johna Stuarta Milla, upozorio bih na premise skrivene u ovom shvaćanju: slobodna i ravnopravna diskusija može da izvrši funkciju koja joj je namijenjena samo ako je *racionalna* — izraz i rezultat nezavisnog mišljenja, oslobođenog duhovnog muštranja, manipulacije, spoljašnjeg autoriteta. Pojam pluralizma i izjednačenih snaga ne može da nadomjesti ovaj zahtjev. Teorijski bi se mogla konstruisati država u kojoj se mnoštvo različitih prinuda, interesa i autoriteta nalazi u međusobnoj ravnoteži i doista vodi opštem i umnom interesu. Međutim, takva konstrukcija ne odgovara društvu u kome snage jesu i ostaju nejednake, i još uvećavaju svoju nejednaku snagu kada krenu vlastitim tokom. Ona još slabije pristaje

²⁾ Želio bih, s obzirom na diskusiju koja slijedi, još jednom naglasiti da tolerancija čak ni u samom demokratskom društvu nije *de facto* bez razlike i „čista“. Ranije navedena „ograničenja koja djeluju u pozadini“ nameću toleranciji ograde prije nego što počinje da biva djelotvorna. Antagonistička struktura društva oštećuje pravila igre. Oni koji istupaju protiv etabliranog sistema à priori su na gubitku, što se ne može otkloniti trpeljivošću prema njihovim idejama, govorima i listovima.

kada se raznovrsnost prinuda ujedini i očvrstne u nadmoćnu cjelinu, a pri tome integriše pojedinačne ujednačavajuće snage na osnovu rastućeg životnog standarda i rastuće koncentracije moći. Radnici, čiji stvarni interes stoji u opreci sa interesom uprave preduzeća, obični konzument, čiji je stvarni interes suprotstavljen interesu proizvođača, intelektualac čiji poziv dolazi u konflikt sa pozivom njegovog poslodavca, svi oni tada uviđaju da se potčinjavaju sistemu prema kojem su nemoćni i prema kojem se pojavljuju kao neumni. Ideja raspoloživih alternativa rasplinjava se u krajnje utopijsku dimenziju iz koje i vodi porijeklo; jer je slobodno društva u stvari nerealistično i bitno različito od svih postojećih društava. Ma kakvo poboljšanje da nastupi „normalnim tokom događaja“ i bez prevrata, ono će pod ovim okolnostima biti poboljšanje u pravcu određenom partikularnim interesima koji kontrolišu cjelinu.

Iz istog razloga biće dozvoljeno onim manjinama koje teže da izmijene cjelinu da pod optimalnim uslovima (koji rijetko vladaju) rasuđuju i diskutuju, da govore i da se okupljaju – i one će bezazleno i bespomoćno stajati pred pretežnom većinom koja se suprotstavlja kvalitativnoj društvenoj promjeni. Ova je većina čvrsto utemeljena u rastućem zadovoljenju potreba kao i u tehnološkom i duhovnom glajhšaltovanju, o čemu svjedoči opšta bespomoćnost radikalnih grupa u društvenom sistemu koji dobro funkcioniše.

U društvu obilja obilno se vodi diskusija, i u etabliranom okviru ona je dovoljno tolerantna. Mogu se čuti sva stanovišta: komunist i fašist, ljevičar i desničar, bijelac i crnac, pristalice naoružanja i pristalice razoružanja. Nadalje se u debatama preko masovnih medija s istim respektom postupa s glupim mišljenjem kao i s inteligentnim, neobaviješteni smije da govori jednako kao i obaviješteni, a propaganda ide sa vaspitanjem, istina s lažju. Ova čista tolerancija smisla i besmisla pravda se demokratskim argumentom da niko, ni grupa ni individuum, ne posjeduje istinu, niti je u stanju da odredi šta je dobro a šta rđavo. Stoga se moraju sva mišljenja koja se međusobno natječu izložiti „narodu“ da on procijeni i odabere. Ali ja sam već napomenuo da demokratski argument podrazumijeva jedan neophodan uslov, naime: da narod mora biti

sposoban da na bazi spoznaje nešto procijeni i odabere, da mu moraju biti dostupne tačne informacije i da njihovo vrednovanje mora proisticati iz autonomnog mišljenja.

U sadašnjem trenutku je demokratski argument oslabljen još i time što je oslabljen i sam demokratski proces. Oslobodilačka snaga demokratije ležala je u šansi koju je pružala drugačijim nazorima na individualnom kao i na društvenom planu, u njenoj otvorenosti prema kvalitativno drugačijim formama vladavine, kulture i rada — ljudskog postojanja uopšte. Dopuštanje slobodne diskusije i jednako pravo za suprotne pozicije trebalo je da odredi i objasni različite forme drugačijih nazora: njihov smjer, njihov sadržaj, njihove izgleda. Ali koncentracijom ekonomske i političke moći i integracijom suprotnih stanovišta društva, koje upotrebljava tehniku kao instrument vladavine, zapriječeno je efektivno odstupanje tamo gdje se nesmetano moglo pojaviti: u formiranju mišljenja, u oblasti informacija i komunikacija, u govoru i zboru. Pod vladavinom monopolističkih medija — koji su i sami puki instrumenti ekonomske i političke sile — stvara se mentalitet za koji su pravo i nepravo, istinito i lažno unaprijed određeni, gdje god se dodiruju sa životnim interesima društva.

To je, prije svakog izraza i svake komunikacije, semantičko činjenično stanje: blokira se efektivno odstupanje, priznavanje onoga što ne pripada establismentu; to počinje u jeziku koji se publikuje i propisuje. Strogo se stabilizuje smisao riječi. Racionalna diskusija i uvjerenost u suprotno su skoro isključeni. Pristup u jezik zatvoren je za one riječi i ideje koje su drugačijeg smisla nego što je etablirani — etabliran putem reklame postojećih sila i verifikovan njihovim praktikama. Drugačije riječi se, doduše, mogu izgovoriti i čuti, drugačije misli se, doduše, mogu izraziti, ali se one odmah „procjenjuju“ teškim mjerilom konzervativne većine ne računajući takve enklave kao što je inteligencija, tj. automatski se razumijevaju u smislu zvaničnog jezika — jezika koji „à priori“ utvrđuje pravac u kojem se razvija misaoni proces. Time se proces refleksije završava tamo gdje je i počeo: u datim uslovima i okolnostima. Potvrđujući samog sebe, predmet diskusije poriče protivrječnost, pošto se antiteza iznova određuje u smislu sinteze. Na primjer,

teza: mi radimo za mir; antiteza: pripremamo rat (ili čak: vodimo rat); jedinstvo suprotnosti: pripremanje rata *jeste* rad za mir. Mir se, na taj način, iznova određuje tako što u postojećem stanju nužno uključuje pripremu za rat (ili čak rat) i smisao riječi: „mir“ stabilizuje se u ovoj orwellianskoj formi. Tako osnovni rječnik orwellianskog jezika djeluje u smislu apriornih kategorija razumijevanja: sav sadržaj je unaprijed formiran. Ovi uslovi obesnažuju logiku tolerancije koja uključuje racionalan razvitak smisla i zabranjuje njegovo zatvaranje. Dakle, ubjeđivanje kroz diskusiju i ravnopravno predstavljanje suprotstavljenih pozicija (čak i gdje su zbilja ravnopravne) gube lako svoju oslobodilačku snagu kao faktori razumijevanja i spoznavanja; međutim, mnogo je vjerovatnije da jačaju etabliranu tezu i onemogućavaju alternative.

Krajnja nepartijnost, ravnopravno tretiranje konkurentskih i konfliktnih mišljenja u stvari je osnovni zahtjev koji treba ispuniti da bi odluke mogle biti donesene demokratskim postupkom — i ona je osnovni zahtjev za određivanje granica tolerancije. Ali, u demokratiji se totalitarnom organizacijom objektivnost može da ispuni sasvim drugačiju funkciju, naime može da zahtijeva duhovno držanje koje tendira ka tome da se briše razlika između istinitog i lažnog, informacije i propagande, prava i neprava. Odluka o suprotstavljenim nazorima je faktično već izvršena prije nego što je i došlo do toga da se oni izlože i rasprave — izvršena ne od strane neke urote, vođe ili propagandista, ne putem bilo kakve diktature, nego naprotiv „normalnim tokom događaja“, koji je tok upravljanih događaja, kao i putem mentaliteta koji je u njima formiran. I ovdje cjelina određuje istinu. Ali, ne povređujući otvoreno objektivnost, odluka se probija kao u slučaju uređivanja novina (veoma važna informacija se rasparčava i donosi sa materijalom koji ne ide u isti red s njom i sa nebitnim pojedinostima, pa se nekim, radikalno negativnim vijestima, dodjeljuje neugledno mjesto), stavljanjem jedne pored druge raskošnih anonsi i neublaženog užasa; radio-vijesti, koje saopštavaju činjenice, vode se i prekidaju putem nadmoćne reklame itd. Rezultat je *neutraliziranje* suprotnosti, koje se zbiva doista na čvrstom tlu strukturalnih ograničenja tolerancije i u okviru unaprijed stvorenog

mentaliteta. Kada neki časopis štampa jednu poručnu drugu negativnu i pozitivnu vijest o FBI, onda on časno ispunjava zahtjeve objektivnosti: ali s vjerovatnošću se može pretpostaviti da je pozitivna u prednosti jer je slika institucija duboko utisnuta u svijesti naroda. Ili kada spiker vijesti obavještava istim poslovnim tonom o mučenju i ubijanju boraca za građanska prava kojim opisuje berzu ili vrijeme, ili sa jednako velikom osjećajnošću kojom izgovara svoje reklamne sentencije, tada je takva objektivnost nepravilna, štaviše ona se ogrešuje o humanitet i istinu, jer ostaje mirna tamo gdje bi morala bjesnjeti, uzdržava se od optužbe tamo gdje je ova sadržana u samim činjenicama. Tolerancija izražena u takvoj nepartijnosti služi tome da se vladajuća netolerancija i ugnjetavanje predstave što je moguće manjim ili čak oslobode osude. Međutim, ako objektivnost ima bilo šta zajedničko s istinom i ako je istina nešto više nego stvar logike i nauke, onda je ova vrsta objektivnosti lažna, a ova vrsta tolerancije neljudska. I ako je nužno da se razbije etablirani univerzum značenja (i u ovom univerzumu sadržana praksa) da bi se čovjeku omogućilo da istraži šta je istinito a šta lažno, onda bi se moralo odustati od ove varljive nepartijnosti. Ljudi koji su izloženi ovoj nepartijnosti nisu nikakve *tabulae rasae*, oni su školovani pod okolnostima u kojima žive i misle i iz kojih ne mogu izaći. Da bi se osposobili da autonomno misle, da sami za sebe iznađu šta je za čovjeka u postojećem društvu istinito a šta lažno, morali bi se osloboditi vladajućeg školovanja (koje se više ne shvata kao školovanje). Ali, to znači da bi trend morao biti obratan: trebalo bi da dobijaju informacije koje su unaprijed formirane u suprotnom pravcu. Jer činjenice nikada nisu neposredno date i nikada nisu neposredno dostupne; njih etabliraju i „posreduju“ oni koji su ih prezentirali; istina, „cijela istina“ nadilazi činjenice i zahtijeva raskid sa njihovom pojavom. Ovaj raskid — preduslov i znak svake slobode mišljenja i govora — ne može se izvršiti u etabliranom okviru apstraktne tolerancije i pretvorene objektivnosti, jer su upravo one faktori koji unaprijed formiraju duh *protiv* raskida.

Stvarna ograničenja što ih totalitarna demokratija uspostavlja protiv djelotvornosti nazora koji

kvalitativno odstupaju jesu, upoređena sa praktikama diktature koja sebi pripisuje da vaspitava narod u slobodi, slaba i dovoljno podnošljiva. Uz sve svoje granice i izobličavanja, demokratska tolerancija je u svim prilikama humanija od institucionalne netolerancije koja prava i slobode živih generacija žrtvuje za ljubav budućih generacija. Pitanje je da li je to jedina alternativa. Pokušaću da naznačim pravac u kojem se može tražiti odgovor. U svakom slučaju ne radi se o demokratiji in abstracto niti o diktaturi in abstracto.

Demokratija je forma vladavine koja je podesna za vrlo različite tipove društva (to čak važi za demokratiju sa opštim pravom glasa i jednakosti pred zakonom), a ljudski troškovi demokratije su uvijek i svagdje srazmjerni zahtijevu društva čiju vladavinu predstavlja. Obim ovih troškova proteže se od normalnog izrabljivanja, siromaštva i nesigurnosti do žrtava rata, policijskih akcija, vojne pomoći itd., u koje se društvo upustilo — a ne samo na žrtve u okviru vlastitih državnih granica. Takva procjenjivanja, doduše, ne mogu nikada opravdati traženje tuđih materijalnih i ljudskih žrtava u ime budućeg, boljeg društva, ali ona ipak dopuštaju odmjerenje troškova vezanih za održavanje postojećeg društva prema riziku podržavanja alternativa koje pružaju razumnu šansu pacifikaciji i oslobođenju. Sigurno se ni od jedne vlade ne može očekivati da povlađuje vlastitom nasilnom odstranjivanju, ali u demokratiji je takvo jedno pravo ukorijenjeno u narodu (to jest u većini naroda). To znači da ne bi trebalo da budu zatvoreni putevi na kojima bi mogla da se razvija prevratnička većina, i kada se zatvaraju putem organizovanog ugnjetavanja i indoktrinacije, onda njihovo ponovno otvaranje očito iziskuje nedemokratska sredstva. Tu bi spadalo oduzimanje slobode govora i zboru grupama i pokretima koji zagovaraju agresivnu politiku, naoružanje, šovinizam i diskriminaciju na rasnim ili religioznim osnovima, ili se suprotstavljaju proširivanju javnih službi, socijalne sigurnosti, medicinske zaštite itd. Pored toga ponovno uspostavljanje slobode mišljenja može da zahtijeva nova stroga ograničenja učenja i praktila u pedagoškim institucijama koje svojim cjelokupnim metodom i shvatanjima služe tome da se duh

uključiti u etablirani univerzum govora i ponašanja — i time à priori spriječi racionalna procjena alternativa. I u mjeri u kojoj sloboda mišljenja nosi sobom borbu protiv nečovječnosti, ponovno uspostavljanje takve slobode uključivalo bi i netoleranciju prema naučnom istraživanju koje se vrši u interesu smrtonosnih „sredstava zastrašivanja“, podnošenja neljudskih, abnormalnih uslova itd. Raspraviću sada pitanje ko treba da presuđuje o razlikovanju između oslobađajućih i represivnih, ljudskih i neljudskih učenja i praktika; već sam naznačio da ovo razlikovanje nije samo stvar subjektivnog preferiranja vrijednosti, nego je stvar racionalnih kriterijuma.

Dok se može zamisliti da bi preokretanje trenda, bar u oblasti vaspitanja, mogli izvršiti sami učenici i učitelji i time bi se on samonametnuo, dotle se sistematsko uskraćivanje tolerancije prema nazadnim i represivnim mišljenjima i pokretima može zamisliti samo kao rezultat ogromnog pritiska, koji bi prešao u prevrat. Ovo uskraćivanje bi, drugim riječima, pretpostavljalo ono što tek treba učiniti: preokretanje trenda. Ipak, otpor možda može u naročitim prilikama pripremiti tlo za to. Prevratnički karakter ponovnog uspostavljanja slobode pojavljuje se u onim dimenzijama društva u kojima je pogrešna tolerancija napravila vjerovatno najveću štetu: u biznisu i propagandi. Insistiram na tome da praktike kao što su plansko zastarijevanje dobara, sporazumijevanje sindikata i političara establismenta, lažni publicitet, nisu jednostavno odozgo nametnuti širokim, nemoćnim masama, nego ih oni — i svi konzumenti skupa trpe. Ipak bi bilo smiješno ako bi se u pogledu ovih praktika i ideologija koje one podržavaju govorilo o mogućem uskraćivanju tolerancije. Jer one pripadaju bazi na kojoj represivno društvo počiva i reprodukuje sebe i svoje životno važne odbrambene pozicije — njihovo otklanjanje bila bi ona totalna revolucija koju ovo društvo tako uspješno sprečava.

Raspravljati o toleranciji u takvom društvu znači iznova istraživati činjenično stanje nasilja i tradicionalno razlikovanje nasilne i nenasilne akcije. Ne bi trebalo unaprijed zamagliti diskusiju ideologijama koje služe ovjekovječenju nasilja. Čak i u visoko razvijenim centrima civilizacije vlada faktički nasilje: ono se primjenjuje putem policije, u kaznionicama i zavodima za luđake,

u borbi protiv rasnih manjina; njega primjenjuju branioci „slobodnog svijeta“ u zaostalim krajevima. Svakako, ovo nasilje rađa nova nasilja. Ali jedna je stvar uzdržati se od nasilja pred daleko nadmoćnijim nasiljem, a druga odreći se à priori iz etičkih ili psiholoških razloga (jer može da uplaši simpatizere) primjene nasilja protiv nasilja. Nenasilje se, normalno, slabima ne samo propovijeda nego i iznuđava — ono je više nužnost nego vrlina, i u normalnim slučajevima ne ugrožava ozbiljno interese jakih. (Da li je slučaj Indije izuzetak? Tamo je u širokom obimu pružen pasivan otpor koji je rastvorio ili prijetio da rastvori privredni život zemlje. Kvantitet prelazi u kvalitet: u takvim razmjerama pasivan otpor više nije pasivan — on prestaje da bude nenasilan. Isto vrijedi za generalni štrajk). Robespierreovo razlikovanje između terora slobode i terora despotizma i njegovo moralno veličanje prvog ubraja se u najubedljivije osuđene zabludjelosti, svejedno što je bijeli teror bio krvaviji od crvenog. Usporedno prosuđivanje različitih društvenih sistema prema broju žrtava bio bi kvantificirajući postupak što otkriva užas koji su ljudi priredili, a koji je nasilje učinio nužnošću. U pogledu historijske funkcije postoji razlika između revolucionarnog i reakcionarnog nasilja, između nasilja koje provode ugnjeteni i ugnjetači. Gledano etički: oba oblika nasilja su ljudska i predstavljaju zlo — ali otkada se historija pravi po etičkim mjerilima? Početi sa njihovom primjenom u trenutku kada se ugnjeteni dižu protiv ugnjetača, siromašni protiv posjednika znači služiti interesima stvarnog nasilja time što se slabi protest protiv njega.

„Comprenez enfin ceci: si la violence a commencé ce soir, si l'exploitation ni l'oppression n'ont jamais existé sur terre, peut-être la non-violence affichée peut apaiser la querelle. Mais si le régime tout entier et jusqu'à vos non-violentes pensées sont conditionnées par une oppression millénaire, votre passivité ne sert qu'à vous ranger du côté des oppresseurs.“³⁾ Sartre, Predgovor

³⁾ Treba najzad ovo shvatiti: kada bi nasilje počinjalo večeras, da izrabljivanje i ugnjetavanje nikada nisu egzistirali na Zemlji, onda bi se možda mogao izgladiti spor oko mnogo hvaljenog nenasilja. Ali kada je cijeli režim, do u same vaše nenasilne misli, uslovljen hiljadugodišnjim ugnjetavanjem, onda vaš pasivitet služi samo tome da vas učlani u lager ugnjetavanja“.

Frantz Fanon, *Les Damnés de la Terre*, Paris, 1961, p. 22).

Upravo pojam lažne tolerancije i razlikovanje između opravdanih i neopravdanih granica tolerancije, između progresivnog i regresivnog školovanja, revolucionarnog i reakcionarnog nasilja zahtijeva da se utvrde kriterijumi njene važnosti. Ovi kriterijumi moraju da prethode svim ustavnim i zakonskim kriterijumima (kao što su „vanredno stanje“ i druge etablirane definicije građanskih prava i sloboda) koji se postavljaju i primjenjuju u postojećem društvu; jer takve definicije pretpostavljaju i sama mjerila slobode i ugnjetavanja kao primjenjiva ili neprimjenjiva u svagdašnjem društvu; ona su specifikacije opštih pojmova. Ko i po kakvim mjerilima može odrediti političko razlikovanje između istinitog i lažnog, progresivnog i regresivnog (jer su na ovom području ovi pojmovni parovi jednakoznačni), i kako se može opravdati njegovo važenje? Tvrdim da se na pitanje ne da odgovoriti alternativom demokratije i diktature prema kojoj individuum ili grupa u diktaturi sebi prisvaja odluke bez djelotvorne kontrole odozdo. Historijski gledano, čak i u najdemokračičnijim demokratijama, one životno važne odluke koje se tiču društva kao cjeline, donose ustavno ili faktički jedna ili više grupa, a da sam narod nije obavio djelotvornu kontrolu. Ironično pitanje: ko vaspitava vaspitača? (to znači političke vođe), važi takođe i za demokratiju. Jedina istinska alternativa diktaturi i njena negacija bilo bi (u odnosu na ovo pitanje) društvo u kome je „narod“ prerastao u autonomne individue, koje su oslobođene od represivnih zahtjeva borbe za opstanak u interesu vlasti i kao takvi oslobođeni ljudi biraju svoju vladu i određuju svoj život. Takvo društvo nigdje ne egzistira. U međuvremenu se pitanje mora razmatrati *in abstracto* — apstrakcijom ne od historijskih mogućnosti, nego od realiteta u vladajućim društvima.

Već sam objasnio da se razlikovanje između istinske i lažne tolerancije, između napretka i regresije može racionalno provesti na empirijskom tlu. Realne mogućnosti ljudske slobode relativne su prema dostignutom stupnju civilizacije. One zavise od raspoloživih materijalnih i duhovnih resursa na svakidašnjem stupnju i daju se u dobroj mjeri kvantificirati i proračunati. To

važi na stupnju visoko razvijenog industrijskog društva za najracionalnije načine korišćenja ovih resursa i podjelu socijalnog produkta pri primarnom zadovoljavanju životnih potreba i uz minimum teškog rada i nepravедnosti. Drugim riječima: moguće je odrediti pravac u kojem bi se morale izmijeniti vladajuće institucije, političke praktike i mišljenja da bi se uvećale šanse za mir koji nije identičan sa hladnim ratom, kao i šanse za zadovoljenje potreba koje ne žive od siromaštva, ugnjetavanja i izrabljivanja. Usljed toga je moguće odrediti i političke praktike, mišljenja i pokrete koji bi potpomogli ove šanse, i one koji bi učinili suprotno; potiskivanje regresivnog je preduslov za jačanje progresivnog.

Pitanje ko bi bio kvalifikovan da izvrši sva ova razlikovanja, definicije i proračunavanja za cjelokupno društvo, ima sada logičan odgovor: svaki čovjek „zrelih namjera“, svako ko je naučio da racionalno i autonomno misli. Odgovor na Platonovu vaspitnu diktaturu jeste demokratska vaspitna diktatura slobodnih ljudi. Konceptija *rei publicae* Johna Stuarta Mila nije suprotnost Platonovoj: i liberal zahtijeva autoritet uma, ne samo kao duhovnu nego i kao političku moć. Kod Platona je racionalnost ograničena na mali broj filozofa-kraljeva; kod Mila svaki čovjek ima udjela u diskusiji i odlučivanju — ali samo kao umno biće. Tamo gdje je društvo zakoračilo u fazu totalnog upravljanja i indoktrinacije, bio bi to svakako mali broj i ne po svaku cijenu izabраних narodnih predstavnika. Ne radi se o problemu vaspitne diktature, nego o tome da se razbije tiranija javnog mnjenja i njegovih nosilaca u zatvorenom društvu.

Ako pretpostavimo čak i da se razlikovanje između napretka i regresije može empirijski pokazati racionalno i ako pretpostavimo da se ono može primijeniti na toleranciju i da može opravdati iz političkih razloga strogu praksu lučenja (ukidanje liberalnog vjerovanja u slobodnu i ravnopravnu diskusiju), onda iz toga slijedi još jedna nemoguća konzekvencija. Rekao sam da bi po unutrašnjoj logici uskraćivanje tolerancije prema regresivnim pokretima i tolerancija koja ide u prilog naprednim tendencijama bili istoznačni sa „zvaničnim“ zahtjevom za prevratom. Historijski proračun napretka (koji je u današnje vrijeme proračun doglednog smanjenja zvjer-

stava, bijede i ugnjetavanja) izgleda da uključuje dobro promišljeni izbor između dva oblika političkog nasilja: onog od strane zakonski uspostavljenih vlasti (putem njihove legitimne akcije, njihovog prećutnog slaganja ili njihove nesposobnosti da spriječe nasilje) i onog od strane potencijalno prevratničkih pokreta. Pored toga bi, u odnosu na ove posljednje, politika nejednakog tretiranja štitila radikalizam slijeva od radikalizma zdesna. Može li se historijski proračun razložno proširiti na opravdavanje jednog oblika nasilja protiv drugog? Ili bolje (pošto „opravdavanje“ ima moralni prizvuk), postoji li historijski dokaz koji se svodi na to da se društveni iskon i impuls nasilja (polazeći od podvlaštenih ili vladajućih klasa, od posjednika ili siromašnih, od ljevice ili desnice) nalazi prema progresu kako je naprijed bio definisan u odnosu koji se može dokazati?

Uz sva ograničenja, potrebna hipotezi koja počiva na nedovršenoj historijskoj prošlosti, izgleda da je nasilje, izraslo iz pobune ugnjetenih klasa, probijalo za kratak trenutak historijski kontinuitet nepravde, zvjerstava i prećutkivanja, za kratak trenutak, ali dovoljno eksplozivno da se u jednom društvenom sistemu proširi polje djelovanja slobode i pravičnosti, bolja i ravnomjernija raspodjela bijede i ugnjetavanja — jednom riječju: napredak civilizacije. Engleski građanski ratovi, francuska revolucija, kineska i kubanska revolucija mogu jasno da predoče ovu hipotezu. Nasuprot tome, jedna historijska promjena jednog društvenog sistema u drugi koji je označavao početak nove epohe civilizacije *nije* bila inspirisana i provedena od strane nekog djelotvornog pokreta „odozdo“, naime slom Zapadnog Rimskog Carstva doveo je do dugog perioda propadanja koji je trajao stoljećima, dok nije nastao novi, viši period civilizacije u nasilju jeretičkog revolta trinaestog stoljeća i u seljačkim i radničkim ustancima četrnaestog stoljeća.⁴⁾

U pogledu historijskog nasilja koje je poticalo od vladajućih klasa, ne da se, izgleda, dokazati

⁴⁾ U najnovije vrijeme fašizam je bio posljedica prelaska u industrijsko društvo *bez* revolucije. Vidi o tome knjigu Barringtona Morrea: *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, koja uskoro izlazi iz štampe.

ovakav odnos prema progresu. Dugi niz dinastičkih i imperijalističkih ratova, likvidacija Spartaka u Njemačkoj 1919. godine, fašizam i nacionalsocijalizam, nisu prekinuli kontinuitet ugnjetavanja, nego su ga učvrstili i modernizovali. Rekao sam „koje je poticalo od vladajućih klasa“: doista, jedva da postoji odozgo organizovano nasilje koje ne mobilise i ne aktivira potporu masa; odlučujuće pitanje je: u ime i u interesu kojih grupa i institucija se primenjuje takvo nasilje? I odgovor nije nužno odgovor ex post: u vezi sa upravo pomenutim historijskim primjerima moglo se pretpostaviti i pretpostavljalo se da će pokret služiti tome da se ojača stari poredak ili tome da se uspostavi novi.

Oslobodilačka tolerancija značila bi stoga netoleranciju prema pokretima zdesna i trpeljivost prema pokretima slijeva. Što se tiče dometa ove tolerancije i netolerancije, on bi se morao proširiti jednako na područje djelanja kao i na područje diskusije i propagande, na riječi kao i na djela. Tradicionalni kriterijum „nedvosmislene i sadašnje opasnosti“ ne izgleda više primjeren stupnju na kojem se cijelo društvo nalazi u situaciji pozorišne publike kada neko poviče „vatra“. To je položaj u kojem bi se u svakom trenutku mogla izazvati totalna katastrofa, ne samo tehničkom omaškom nego i racionalno pogrešnom procjenom rizika ili nepromišljenim govorom jednog od vođa. Pod negdanjim okolnostima bili su govori fašističkih i nacionalsocijalističkih vođa neposredna predigra masakra. Odstojanje između propagande i akcije, između organizacije i njenog razbuktavanja protiv ljudi postalo je premaleno. Ali širenje riječi moglo se spriječiti prije nego što je bilo prekasno: da je demokratska tolerancija ukinuta kada su buduće vođe počele svoju kampanju, čovječanstvo bi imalo šansu da izbjegne Auschwitz i jedan svjetski rat.

Čitav postfašistički period jeste period nedvosmislene i prisutne opasnosti. Zbog toga istinska pacifikacija zahtijeva uskraćenje tolerancije prije čina: na stupnju komunikacije u riječi, štampi i slici. Svakako je jedno takvo ekstremno ukidanje prava slobodnog govora i slobodnog zбора opravdano samo onda kada je cjelokupno društvo u krajnjoj opasnosti. Tvrdim da se

naše društvo nalazi u takvoj opasnoj situaciji i da je ova postala normalnim stanjem. Različita mišljenja i „filozofije“ ne mogu se više iz racionalnih razloga mirno boriti za pristalice i ubjeđenja: „forum ideja“ organizuju i ograničavaju oni koji raspolažu nacionalnim i individualnim interesima. U ovom društvu, za koje su ideolozi najavili „kraj ideologije“, lažna svijest postala je opšta svijest — od vlade pa naniže do njenih posljednjih objekata. Mora se pomoći malim i nemoćnim grupama koje se bore protiv lažne svijesti: njihov daljnji opstanak važniji je nego održavanje zloupotrebljivanih prava i sloboda koje omogućuju ustavno nasilje onima koji ugnjetavaju ove manjine. Pri tome bi trebalo da bude jasno da upražnjavanje građanskih prava od strane onih koji ih nemaju pretpostavlja uskraćivanje građanskih prava onima koji sprječavaju njihovo upražnjavanje, i da oslobođenje prokletih ove zemlje pretpostavlja ne samo potčinjavanje njihovih starih nego i njihovih novih gospodara.

Uskraćivanje tolerancije nazadnim pokretima prije nego što bi mogli postati aktivni, provođenje netolerancija i prema mišljenju, mnjenju i riječi (netolerancija prije svega prema konzervativcima i političkoj desnici) — ove antidemokratske predstave odgovaraju stvarnom razviku demokratskog društva koje je razorilo bazu za svestranu toleranciju. Tek treba uspostaviti uslove pod kojima tolerancija opet može da postane oslobodilačka i humanizirajuća snaga. Ako tolerancija služi u prvom redu zaštiti i održanju represivnog društva, ako ona doprinosi neutraliziranju opozicije i tome da se ljudi učine imunim prema drugačijim i boljim oblicima života, onda je tolerancija pervertirana. I ako ovo pervertiranje počinje u duhu individuuma, u njegovoj svijesti, njegovim potrebama, ako ga osvoje heteronomni interesi prije nego što može spoznati svoje ropstvo, onda naponi za sprečavanje njegovog onečovječenja moraju krenuti od početka, tamo gdje se uobličuje lažna svijest (ili prije: gdje se sistematski formira) — oni moraju početi da ukidaju vrijednosti i slike koje pothranjuju ovu svijest. To je svakako cenzura, čak pretcenzura, ali takva koja se otvoreno upravlja protiv manje ili više prikrivene cenzure koja prožima masovne medije. Tamo gdje je

lažna svijest postala preovladavajuća u nacionalnom i masovnom ponašanju, prevodi se gotovo trenutno u praksu: opasno se skraćuje umirujuće rastojanje između ideologije i stvarnosti, represivnog mišljenja i represivnog djelanja, između razarajuće riječi i razarajućeg čina. Tako kidanje lažne svijesti može da liferuje Arhimedovu tačku za jednu opsežniju emancipaciju — na jednom doduše beskrajno malom prostoru, ali šansa promjene zavisi od proširivanja takvih malih prostora.

Snage emancipacije se ne mogu izjednačiti s jednom društvenom klasom koja je na osnovu svog materijalnog položaja slobodna od lažne svijesti. Danas su one beznadežno rasute po društvu, a borbene manjine i izolovane grupe često stoje u opoziciji prema svom vlastitom vođstvu. U cjelokupnom društvu mora se tek ponovo uspostaviti duhovni prostor za negiranje i refleksiju. Unazađen upravljanim društvom, napor za emancipaciju postaje „apstraktan“; on se reducira na to da olakšava priznavanje onoga što se događa, da oslobađa jezik tiranije orwellianske sintakse i logike, da razvija pojmove koji razumijevaju realitet. Više nego ikada važi stav da napredak u slobodi zahtijeva napredak u *svijesti* o slobodi. Tamo gdje je duh učinjen subjekt-objektom politike i njenih praktika, duhovna autonomija, napor čistog mišljenja, postala je stvar *političkog vaspitanja* (ili prije: protivvaspitanja).

To znači da nekada neutralni, slobodni od vrednovanja, formalni momenti učenja i poučavanja sada postaju politični na vlastitom tlu i po vlastitom pravu: naučiti da se poznaju i pojme činjenice, cijela istina, znači u svakom pogledu radikalnu kritiku, intelektualni prevrat. U jednom svijetu u kojem su ljudske sposobnosti i potrebe sputane ili izopačene, autonomno mišljenje vodi „izopačenom svijetu“: protivvrječnosti i protivsluci etabliranog svijeta ugnjetavanja. I ova protivvrječnost nije jednostavno izmišljena, nije jednostavno produkt zbrkanog mišljenja ili fantazije, nego je logičan razvitak datog, postojećeg svijeta. Ugnjetavanje se uvlači u sam naučni rad još prije svih ograničenja akademske slobode, i to baš u mjeri u kojoj represivno društvo svojom snagom sprečava oslobođenje i nužnost da se nađe izlaz iz njega. To da se duh

unaprijed okiva škodi nepartijnosti i objektivnosti: ako student ne uči da misli u suprotnom pravcu, biće sklon uključivanju činjenica u vladajuće okvire vrijednosti. Naučna spremnost, to znači sticanje i prenošenje znanja zabranjuje čišćenje činjenica od međuovisnosti cjelokupne istine i njihovo izolovanje. Istini bitno pripada sagledavanje zastrašujućih razmjera u kojima su pobjednici pravili historiju i u kojima je bila njima obilježena, to jest priznavanje razmjera u kojima je historija bila povećano ugnjetavanje. I ovo ugnjetavanje je sadržano u samim činjenicama koje je historija uvodila; time su one same opterećene negativnom vrijednošću kao dijelom i aspektom njihove činjeničnosti. Tretirati velike krstaške ratove *protiv* humaniteta (kao one protiv Albigenza) sa istom nepartijnošću kao i očajničke borbe za humanitet, znači neutralizovati njihovu suprotnu funkciju, izmiriti dželate sa njihovim žrtvama i izobličiti tradiciju. Takva lažna neutralnost služi tome da se u svijesti ljudi reprodukuje prihvatanje vladavine pobjednika. I ovdje, u vaspitavanju onih koji još nisu sasvim integrisani, u svijesti mladih ljudi, tek treba da se pripremi tlo za oslobodilačku toleranciju.

Vaspitanje nudi još jedan primjer lažne, apstraktne tolerancije koja se izdaje za konkretnost i istinu: ona je obuhvaćena pojmom samoostvarenja. Od tendencije dopuštanja djetetu svih vrsta neobuzdanosti, do trajnog psihološkog bavljenja ličnim problemima studenta, u toku je pokret velikog stila protiv zla psihičkog ugnjetavanja i u ime potreba čovjeka da bude ono što jeste. Često se prelazi preko pitanja šta treba potčiniti prije nego što se može postati ličnost (Selbst) ono što se jeste. Potencijal individuum je prije svega negativan, jedan dio potencijala njegovog društva: agresije, osjećanja krivice, neznanja, resentimana, zvjerstva, koji škode njegovim životnim instinktima. Ako identitet ličnosti treba da bude više od neposrednog ostvarivanja ovog potencijala (štetnog za individuum), onda on zahtijeva potiskivanje i sublimaciju, svjesno preoblikovanje. Ovaj proces uključuje na svakom stupnju (da upotrijebim ismijavane pojmove koji ovdje objelodanjuju svoju sažetu konkretnost) negaciju negacije, posredovanje neposrednog, a identitet nije ni

manje ni više nego ovaj proces. „Otudjenje“ je stalni i bitan element identiteta, objektivna strana subjekta — a ne, kao što se danas prikazuje: oboljenje, psihološko stanje. Freud je potpuno znao razliku između progresivnog i regresivnog, oslobodilačkog i razarajućeg ugnjetavanja. Reklama samoostvarenja zahtijeva ukidanje i jednog i drugog, ona zahtijeva postojanje u neposrednosti koja je u represivnom društvu (da upotrijebim još jedan Hegelov termin) loša neposrednost. Ona izoluje individuum od jedne dimenzije u kojoj bi mogao „naći samog sebe“: od njegovog političkog postojanja koje čini srž njegovog cjelokupnog postojanja. Umjesto toga, ona ohrabruje nonkonformizam i razbuktavanje u pravcima koji ostavljaju potpuno netaknutim stvarne mašine ugnjetavanja društva, koji ove mašine jačaju tako što više nego privatnu i ličnu, te stoga zbiljsku opoziciju nadomještaju zadovoljavanjem privatnog i ličnog rebeliranja. Desublimiranje koje se uvlači putem ove vrste samoostvarenja utoliko je i samo represivno što slabi nužnost i moć intelekta, katalitičku snagu one nesretne svijesti koja se ne odaje arhetipskom ličnom oslobađanju od frustracije — beznačajno vaskrsenje Es-a koje će prije ili kasnije podleći sveprisutnoj racionalnosti upravljano svijeta — nego spoznaje užas cjeline u najprivatnijem odbijanju i ostvaruje se u ovoj spoznaji. Pokušao sam da pokažem kako su promjene u visokorazvijenim demokratskim društvima, koje su potkopale temelje ekonomskog i političkog liberalizma, izmijenile i liberalnu funkciju tolerancije. Tolerancija koja je bila veliko dostignuće liberalnog razdoblja, još se zastupa i (sa jakim ograničenjima) upražnjava, dok je ekonomski i politički proces podvrgnut svestranom i uspješnom upravljanju u skladu sa vladajućim interesima. Iz toga proizilazi objektivna protivrječnost između ekonomske i političke strukture, na jednoj, i teorije i prakse prepustanja da svako djela po vlastitom nahođenju, na drugoj strani. Izmijenjena socijalna struktura tendira slabljenju djelotvornosti tolerancije prema odstupajućim i opozicionim pokretima i jačanju konzervativnih i reakcionarnih snaga. Jednakost tolerancije postaje apstraktna i patvorena. Faktičkom propašću rebelirajućih snaga u društvu opozicija se izoluje u male grupe koje

se često suprotstavljaju jedna drugoj, koje su nemoćne čak i tamo gdje se tolerišu u uskim granicama, kako ih postavlja hijerarhijska struktura društva, jer ostaju u ovim granicama. Ali je tolerancija koja im se ukazuje lažna i zahtijeva unificiranje. A na čvrstim temeljima unificiranog društva koje se gotovo zatvorilo pred kvalitativnom promjenom, čak i tolerancija prije služi tome da se spriječi takva promjena nego tome da se potpomogne.

Upravo ovi uslovi čine kritiku tolerancije apstraktnom i stav da bi se ponovo morala uspostaviti ravnoteža između tolerancije prema desnici i prema ljevici kako bi se obnovila oslobodilačka funkcija tolerancije, ubrzo se pokazuje kao nerealistična spekulacija. Doduše, takva promjena izgleda jednakoznačna sa uvođenjem „prava na otpor“ koje ide do prevrata. Ne postoji nijedno pravo te vrste za bilo koju grupu ili individuuum protiv ustavne vlade koju drži većina stanovništva, i takvo pravo ne može ni postojati. Ali vjerujem da za potlačene i pokorene manjine postoji „prirodno pravo“ na otpor, na primjenu vanzakonskih sredstava čim se ispostavilo da su zakonska nedovoljna. Zakon i poredak su svugdje i uvijek zakon i poredak onih koji štite etabliranu hijerarhiju; besmisleno je apelovati na apsolutni autoritet ovog zakona i ovog poretka kod onih koji pate od njih i bore se protiv njih — ne za ličnu korist iz lične osvete, nego zato što hoće da budu ljudi. Nad njima ne postoji nikakav drugi sudija osim ustanovljenih vlasti, policije i njihove vlastite savjesti. Kada primjenjuju silu, oni ne otpočinju nikakav nov lanac nasilja, nego razbiraju etablirani. Pošto će biti tučeni, poznaju rizik, i ako su voljni da ga preuzmu na sebe, niko treći, a ponajmanje vaspitač i intelektualac, nema pravo da im propovijeda uzdržavanje.

(Iz knjige: Kritik der reinen Toleranz, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Mein, 1966. Prevod s njemačkog Aleksa Buha)